

Zbornik radova sa Savetovanja: „Ostvarivanje i zaštita socijalnih prava“, održanog na Zlatiboru, 6-9 oktobra 2010 godine
Izdavač: Udruženje za radno pravo i socijalno osiguranje, Beograd; strane 282-299
ISBN 978-86-83473-89-4

Darko Marinković¹
Vladimir Marinković²

PUT SRBIJE KA EVROPSKOM SOCIJALNOM MODELU STANJE I PERSPEKTIVE

R e z i m e

Već sa prvim koracima tranzicije, korpus socijalnih prava neizbežno se nametnuo, kreatorima ekonomske politike, kao i gradjanima. To je uslovljeno samom prirodom i karakterom socijalnih pitanja, koja su, zapravo, životna svakodnevna pitanja zapošljavanja, zarada, uslova rada, zdravlja i bezbednosti na radu, zdravog života, socijalne sigurnosti, zaštite dece i ranjivih društvenih grupa, vidljiva i prepoznatljiva na pojavnjoj ravni. Naime, ova pitanja su kao neka vrsta izloga tranzicije, u kome se vide sve njene prednosti i sva njena ograničenja i protivurečnosti.

Strateško opredeljenje Srbije, koje je, na deklarativno-političkom planu, nesporno posle oktobra 2000 godine, ka evropskim integracijama, odnosno članstvu u EU, sadrži u sebi i prihvatanja evropskog socijalnog modela. Glavni razlog za to nije samo formalne prirode, već u činjenici da evropski socijalni model ima svoje utemeljenje u ključnim civilizacijskim tekovinama i dostignućima savremenog društva. Svemu tome treba dodati ključnu iskustvenu činjenicu, potvrđjenu u procesu uspostavljanja i razvoja EU, u procesu tranzicije u celini, kao i u iskustvu Srbije – bez evropskog socijalnog modela proces evropskih integracija, kao i proces tranzicije gube svoj ljudski smisao i perspektivu.

Posmatrano sa tog aspekta, Srbija danas, prelazi put od industrijskih i socijalnih konflikata, ka industrijskom i socijalnom miru, koji su već dobrim delom prešle uspešne zemlje tranzicije. Specifičnost ovog procesa u Srbiji ogleda se u tome da Srbijom danas, kao i unazad gotovo dve decenije dominiraju konflikti umesto dijaloga, da su društveni procesi praćeni izrazito visokim stepenom socijalnih i političkih rizika, suoćeni sa velikim preprekama i ogranićenjima, kao i da društvo u celini, a posebno njegove socijalne aktere potresaju izrazito radikalni politički, socijalni i industrijski konflikti.

¹ „Megatrend“ Univerzitet, Beograd

² „Megatrend“ Univerzitet Beograd

Ključne reči: Socijalna prava, EU, tranzicija, socijalno zakonodavstvo, socijalni konflikti, Evropski socijalni model, zaposlenost, diskriminacija.

A b s t r a c t

On the first steps of transitions creators of economic policy, and citizen in whole vere strongly faced with corpus of social rights. It is connected with nature and character of social issues, which are essentially every day life issues –as employment, wages, conditions of work, health and safety, social security, health way of life, ptotection od children and vulnerable cocial groups – visible and recognizable in every day life. Namely, social issues may be defined as vindow , in which we can see all advantages, limitations and contradictories of transition.

Strategic determination of Serbia – membership to European Union, which in political poent of view is out of question after October 2000, includes also European social model. Mentioned European social model has its corner stones in basic approaches of contemporary society. It is confirmed in experience of EU, countries of transition, and also in experience of Serbia – without European social model, proces of European integrations and process of transition also losse its human essence and perspectives.

Analysed from those aspect, Serbia today pass contradictorial way from industrial and social conflicts to industrial and social peace. In those process specific is the fact that industrial and social conflicts in Serbia today are dominant, instead of dialogue, social processes are followed with high level political and social risk and instability, limitations. Also, relationships between social partners – state authorities, trade unions and employers organisations are radically conflictual.

Key words: Social rights, EU, transition, social legislation, social conflicts, European social model, employment, discrimination.

Uvodne napomene

U protekle dve decenije zemlje Centralne i Istočne Evrope ušle su u jednu potpuno novu fazu svoje savremene istorije. Ova faza u društvenoj teoriji, politici i svakodnevnoj komunikaciji označava se kao proces tranzicije. Ovaj proces, koji u sebi sadrži korenite političke, ekonomske, socijalne i etičke reforme tekao je na različite načine, sa različitom dinamikom i sa različitim rezultatima u pojedinim zemljama. Ove razlike odražavaju razlike u kulturi, tradiciji, načinu života, ekonomskoj osnovi sa koje su pojedine zemlje krenule u proces tranzicije, ali i razlike u odabranim strategijama i politikama tranzicije, kompetentnosti i ukupnih kapaciteta političkih elita u pojedinim zemljama da definišu i ostvare ove strategije.

Međutim, pored uočljivih razlika, odnosno specifičnih puteva kojima je tekla, tranzicija je u svim ovim zemljama imala i brojne zajedničke imenitelje, koji potvrđuju univerzalni

karakter i smisao promena koje se u ovom procesu događaju. Pre svega, tranzicija je u celini složen, dugotrajan, protivurečan i konfliktan društveni proces. Sam karakter i složenost ovog procesa uticali su da se od prvih koraka tranzicije, kao jedno od ključnih pitanja postavi pitanje socijalne cene tranzicije i njene distribucije na pojedine društvene slojeve.³ Praksa je u protekle dve decenije na najočigledniji način potvrdila strateški, dugoročni značaj ovog pitanja. Odnos prema korpusu socijalnih pitanja, odnosno prema socijalnoj ceni tranzicije, bio je i danas je linija razdelnica izmedju uspešnih i neuspešnih zemalja tranzicije.

Danas je već na pojavnjoj ravni očigledno da su najbolje uspehe u procesu tranzicije, odnosno realizovanju društvenih reformi koje ona nužno obuhvata, ostvarile one zemlje koje su zaštitu i ostvarivanje socijalnih prava tretirale kao bitan element ukupne strategije društvenih, ekonomskih i političkih reformi i koje su nastojale da socijalna cena tranzicije bude što niža, kao i da se ona rasporedi na sve društvene slojeve, u skladu sa načelima socijalne pravde, solidarnosti i ekonomske snage pojedinih društvenih slojeva. Na drugom polu su one zemlje, medu koje, nažalost spada i Srbija, u kojima je socijalna cena tranzicije bila neizdržljiva za većinu stanovništva. Posmatrana u tom kontekstu socijalna prava javljaju se kao vezivno tkivo izmedju zemalja tranzicije i ekonomski i tehnološki razvijenih zemalja EU. Ta funkcionalna povezanost proističe iz činjenice da se danas u demokratskim zemljama, kao i onima koje su krenule tim putem uspeh politike i političara koji je vode, meri kvalitetom života običnih ljudi. A kvalitet života ljudi, koji obuhvata celinu političkih, radnih, ekonomskih i socijalnih prava, životni standard, dostojanstvo, socijalnu sigurnost, koja znači realnu nadu da će dani koji dolaze biti bolji od onih prethodnih, u velikoj meri se ispoljava i ostvaruje kroz korpus radnih i socijalnih prava.⁴

Iz toga proističe strateški značaj korpusa socijalnih prava, kao jednog od uslova za uspešnost svih društvenih reformi koje tranzicija podrazumeva. Ovaj strateški značaj potvrđen je već na prvim koracima od osnivanja EU, kao institucionalnog, pravnog, ekonomskog i faktičkog okvira evropskih integracija. Istorija EU, koja započinje osnivanjem Evropske zajednice za uglj i čelik, a zatim Zajedničkog evropskog tržišta, pokazuje da je već na startu bilo jasno njenim kreatorima da se proces evropskih integracija ne može uspešno odvijati i ne može dati željene rezultate, bez veoma snažne socijalne komponente. Drugim rečima, proces razvijanja Evropske unije je snagom činjenica potvrdio da su socijalna i radna prava nesporna civilizacijska tekovina, bez koje nije moguć stabilan ekonomski i tehnološki razvoj i na tome zasnovan kvalitet i dostojanstvo života ljudi, što podrazumeva da se određeni nivo tih prava mora paralelno uspostavljati na nacionalnom i evropskom nivou. Suočavanje sa navedenim činjenicama bila je i danas je osnovna pokretačka snaga evropskog socijalnog modela.⁵

Već sa prvim koracima tranzicije, korpus socijalnih pitanja neizbežno se nametnuo, kreatorima ekonomske politike, kao i građanima. To je uslovljeno samom prirodom i karakterom socijalnih pitanja, koja su, zapravo, životna svakodnevna pitanja zapošljavanja, zarada, uslova rada, zdravlja i bezbednosti na radu, zdravog života, socijalne sigurnosti, zaštite dece i ranjivih društvenih grupa, vidljiva i prepoznatljiva na pojavnjoj ravni. Naime, ova pitanja su kao neka vrsta izloga tranzicije, u kome se vide sve njene prednosti i sva njena ograničenja i

³ *Five years of transition*, Collection, Bzlgarian Academy of sciences and FES Office Sofia, 1996.

⁴ Vukovic, D., Cekerevac, A. : *Socijalna politika u procesu Evropskih integracija*; FPN, Beograd, 2006.

⁵ Rogovski, R., Kajtar, E. : *The European social model and coordination of social policy*, www. fes.de, 2006.

protivurečnosti. Drugim rečima, Srbija je, kao i druge zemlje tranzicije, na samom početku ovog složenog procesa, neizbežno napravila i prve korake u pravcu evropskog socijalnog modela. Naravno, kao i kod tranzicije u celini, pojedine zemlje tranzicije išle su ka evropskom socijalnom modelu koracima od sedam milja, a neke brzinom puža. U tom smislu, put Srbije ka evropskom socijalnom modelu, možemo definisati kao spor i tegoban.

U svakom slučaju, i pored svih prepreka i ograničenja ne može se osporiti da taj put Srbije ka evropskom socijalnom modelu teče, makar kao očekivanje i nada, pre svega onih koji su danas najdalje od standarda ovog modela. Očigledno je takodje da taj proces kretanja ka evropskom socijalnom modelu zahteva mnogo veću dinamiku i efikasnost.⁶ Zato je od izuzetnog značaja definisati i analizirati činioce koji utiču na dinamiku i ukupne efekte ovog procesa.

U tom smislu, mogu se posebno naznačiti sledeći faktori:

- Uspostavljanje vladavine prava;
- Pravno uređivanje i zaštita socijalnih prava;
- Unapredjivanje, odnosno poboljšavanje društvenog okruženja za uspešno poslovanje, odnosno časnu i ravnopravnu tržišnu utakmicu;
- Uspešnost privrednih i društvenih reformi u celini;
- Realna materijalna snaga društva;
- Podizanje nivoa etičnosti društva u celini;
- Podizanje nivoa kritičke građanske svesti i odgovornosti;
- Razvoj mehanizama i prakse socijalnog partnerstva.

Prvi koraci Srbije ka evropskom socijalnom modelu

Strateško opredeljenje Srbije, koje je, na deklarativno-političkom planu, nesporno posle oktobra 2000. godine, ka evropskim integracijama, odnosno članstvu u EU, sadrži u sebi i prihvatanja evropskog socijalnog modela.⁷ Glavni razlog za to nije samo formalne prirode, već u činjenici da evropski socijalni model ima svoje utemeljenje u ključnim civilizacijskim tekovinama i dostignućima savremenog društva. Praktični put ka ovom modelu, pokazao je svu složenost i zahtevnost ovog socijalnog modela, njegovu širinu i sveobuhvatnost, koja zahteva integralan pristup njegovom definisanju i ostvarivanju. Reč je o fleksibilnom, razvojnom modelu socijalne politike, koji se stalno razvija, menja, unapređuje, prilagodjava novim društvenim okolnostima, a njegova konstanta je stalno podizanje standarda u oblasti socijalnih prava. Svemu tome treba dodati ključnu iskustvenu činjenicu, potvrđenu u procesu uspostavljanja i razvoja EU, u procesu tranzicije u celini, kao i u iskustvu Srbije – bez evropskog socijalnog modela proces evropskih integracija, kao i proces tranzicije gube svoj ljudski smisao i perspektivu.

Proces uspostavljanja evropskog socijalnog modela, kako u Srbiji, tako i u drugim zemljama tranzicije tekao je paralelno na dva koloseka – na faktičkom i normativno-pravnom. Najbolje rezultate, naravno, postigle su one zemlje koje su uspostavile optimalni odnos

⁶ Delevic – Djilas, M. : *Srbija i Evropska Unija – dokle smo stigli*, u „Socijalna politika u procesu Evropskih integracija“, FPN, Beograd, 2006.

⁷ *Nacionalna strategija pridruživanja Srbije Evropskoj uniji*, dokumentacija Vlade Republike Srbije, 2005.

normativno –pravnog i faktičkog modela socijalne politike, zasnovane na evropskim standardima.⁸

Istini za volju, mnogo lakši deo posla bilo je kretanje ka evropskom socijalnom modelu na normativno- pravnom planu. U tom pogledu, neki značajni koraci su učinjeni i prethodnim državama – SFRJ i SRJ, koje su ratifikovale strateški značajne međunarodne političko – pravne standarde u oblasti radnih, socijalnih i sindikalnih prava, kao što su Pakt UN o ekonomskim i socijalnim pravima, preko 90 konvencija i preporuka MOR, kao i čitav niz evropskih dokumenta koji regulišu ovu materiju.

Na ovom planu posebno treba izdvojiti Evropsku socijalnu povelju,⁹ strateški dokument Saveta Evrope u oblasti radnih, ekonomskih i socijalnih prava, koji je Skupština Srbije ratifikovala 2009. godine, čime se obavezala da poštuje u svom zakonodavstvu i praksi evropske standarde u ovoj oblasti.

Medjutim, na domaćem planu stvari nisu tekle na zadovoljavajući način. To se, pre svega, odnosi na ukupnu sporost u donošenju zakonodavstva usaglašenog sa standardima EU, kao i na činjenicu da je način donošenja, kao i rešenja u ključnim zakonima iz ove oblasti, kao što je napr „Zakon o radu“, bio predmet oštih konflikata sindikata i političkih vlasti. Činjenica je da sve socijalne aktere očekuje dug i složen put u stvaranju radnog i socijalnog zakonodavstva usaglašenog sa standardima EU, što je i jedan od bitnih uslova evropskih integracija Srbije. Takvu ocenu potvrđuje i činjenica da od najvećih slabosti i ograničenja na planu pravnog regulisanja i zaštite socijalnih prava, pati „autonoma regulativa“, kolektivni ugovori, socijalni paktovi, koje na bazi koncenzusa usvajaju poslodavci i sindikati. Kolektivni ugovori se u najvećem broju slučajeva svode na prepisivanje zakonskih odredbi i time se faktički ograničavaju na odbranu minimuma socijalnih prava, a ne na podizanje njihovog nivoa, što je jedna od osnovnih funkcija sistema kolektivnog pregovaranja.

Konačno, kada je reč o primeni važećih zakona, uočava se izraziti raskorak između normativnog i stvarnog. Naime, Srbija je kao i druge zemlje tranzicije, u procesu prilagodjavanja svog zakonodavstva zakonodavstvu EU, preuzimala zakone pojedinih zemalja EU, čiji se kvalitet, demokratičnost, humanost, ne može osporiti. Međutim, praksa je pokazala da društvo u celini nema potrebne kapacitete da ove zakone i standarde definisane u njima realizuje u svakodnevnom životu. Ova slabost ima dva odnosna aspekta – nedovoljne demokratske i druge kapacitete socijalnih partnera i aktera političkog života društva, kao i nedovoljnu materijalnu, odnosno ekonomsku snagu društva. Tome treba dodati i vladajući model raspodele nacionalnog dohotka, koji ne otvara prostor za izlazak Srbije iz začaranog kruga siromaštva. Naprotiv, na taj način se održava nepovoljna socijalna struktura društva, podeljenog na manjinu izrazito bogatih i ogromnu većinu stanovništva, manje ili više siromašnih. Takvo stanje na dugi rok ograničava mogućnosti uspostavljanja evropskog socijalnog modela, ograničavajući socijalnu politiku na ulogu dežurnog vatrogasca, koji gasi najurgentnije socijalne požare i najdrastičnije vidove siromaštva.¹⁰

⁸ Četiri godine tranzicije u Srbiji, Centar za liberalno- demokratske studije, Beograd, 2005.

⁹ Revidirana Evropska socijalna povelja, Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu, 2006.

¹⁰ Marinković, D. : *Strategija odnosa zakonske i autonomne regulative i socijalno partnerstvo*, Zbornik sa naučnog skupa „Regionalni razvoj i zapošljavanje“, Sokobanja, 2007.

Zapošljavanje kao materijalna osnova evropskog socijalnog modela

Zaposlenost i zapošljavanje predstavljaju ugaoni kamen evropskog socijalnog modela. To je istovremeno i osnova strategije socijalnih prava, kao razvojne, fleksibilne strategije i jednog od temelja strategije održivog razvoja. Danas je već na pojavnjoj ravni uočljivo da sve ekonomski i tehnološki razvijene zemlje imaju takav, odgovoran, razvojni, strateški odnos prema socijalnim pravima, kao sastavnom delu ukupnih ljudskih sloboda i prava. Istorija kapitalizma u celini, uključujući i sveremni razvijeni kapitalizam potvrđuje da je zaposlenost uvek bila pouzdani, objektivni lakmus papir uspešnosti jedne privrede, njene realne snage i sposobnosti prilagodjavanja novim tehnološkim i društvenim okolnostima. Danas se može slobodno reći – reci mi kakva ti je zaposlenost, pa ću ti reći kakva ti je nacionalna ekonomija i u kakvom društvu živiš. Sa procesom jačanja evropskih integracija, odnosno stvaranja velikog evropskog tržišta, čiji je segment i tržište radne snage, ova činjenica se prenosi i sve jače manifestuje na evropskom nivou. U suštini, sve prednosti i sva ograničenja tržišnog načina proizvodnje, kao u nekom ogledalu otvoreno se manifestuju na tržištu radne snage. Pri tome, stanje na tržištu radne snage, odnosno zaposlenost, nije samo jednostavna ekonomska činjenica, već pitanje sudbine, perspektiva, nada i strahova miliona ljudi. Logično je i očekivano zbog svega toga da je politika zaposlenosti i zapošljavanja stalno u centru pažnje razvojne strategije i politike EU.

Osnovni ciljevi i načela politike zapošljavanja EU sadržani su u Glavi VIII Ugovora o EZ-u, dok pitanja socijalne politike uređuje Glava XI Ugovora.¹¹

Zajednički ciljevi usklađenih politika zapošljavanja su:

- što veća zaposlenost uz istovremeno poboljšanje uslova života i rada,
- jačanje tržišta rada i obrazovane radne snage, koja se može prilagoditi ekonomskim promenama,
- poboljšanje kvaliteta socijalne politike i socijalne zaštite.

Zapošljavanje i socijalna pitanja postaju jedan od najznačajnijih prioriteta evropskih institucija početkom 1990-ih godina. Prvi pravi napredak je ostvaren 1993. godine Belom knjigom o rastu, konkurentnosti i zapošljavanju, kojom su predložena rešenja zasnovana na povećanju konkurentnosti u Uniji, ostvarenju stalnog rasta koji bi vodio sigurnim poslovima i podsticanju fleksibilnosti tržišta rada.

Evropski savet je na samitu u Esenu 1994. godine definisao pet prioriteta koje države članice treba da promovišu:

- razvoj ljudskih potencijala,
- unapređenje produktivnih ulaganja,
- poboljšanje učinka institucija na tržištu rada,
- otvaranje novih radnih mesta,
- omogućavanje pristupa radu, posebno za mlade ili dugo nezaposlene osobe.

Ugovor iz Amsterdama iz 1997. godine definiše problem zaposlenosti kao pitanje u kojem i Zajednica ima nadležnosti i ukazuje da države članice treba da razviju zajedničku

¹¹ *Osnivački akti EU*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2004.

strategiju vezanu za zaposlenost na nivou EU. Član 128 Ugovora postavlja mehanizme koji bi trebalo da omoguće koordinaciju među državama članicama.¹²

Sprovođenje Evropske strategije zapošljavanja u skladu sa zacrtanim ciljevima počiva na četiri stuba:

Sposobnost zapošljavanja – prvi stub politike zapošljavanja se zasniva naosiguravanju mogućnosti zapošljavanja, što se postiže borbom protiv dugoročne nezaposlenosti i nezaposlenosti mladih ljudi, olakšavanjem prelaza iz škole na posao i razvijanjem saradnje između preduzeća i socijalnih partnera. Neke od mera koje se primenjuju u okviru ovog “stuba” su: programi subvencioniranja plata pri zapošljavanju, programi doživotnog učenja, programi borbe protiv diskriminacije na tržištu rada i programi podrške socijalne integracije kroz zapošljavanje.

Preduzetništvo – podrazumeva razvijanje aktivnijeg poslovnog okruženja i otvaranje novih i boljih radnih mesta. To se postiže pružanjem pomoći novim mogućnostima zapošljavanja, kao i kroz pomoć regionalnim i lokalnim inicijativama za zapošljavanje.

Adaptabilnost – omogućavanje prilagođavanja preduzeća, tj. obuhvata mere koje su usmerene ka modernizaciji preduzeća i prihvatanju novih tehnologija i novih tržišnih uslova, putem osavremenjavanja organizacije rada i unapređenja prilagodljivosti u preduzećima;

Jednake mogućnosti za sve – četvrti stub politike zapošljavanja je usmeren ka uklanjanju polnih nejednakosti na tržištu rada, odnosno ka razvoju društava u kojima bi muškarci i žene radili pod istim uslovima, imali iste odgovornosti i bili isto plaćeni. Ovi ciljevi se postižu otklanjanjem diskriminacije među polovima i omogućavanjem postizanja ravnoteže između porodičnog i poslovnog života. Neke od mera su: nova pravila za godišnje odmore za roditelje, veći broj kvalitetnijih ustanova za brigu o deci, zaštita žena za vreme trudničkog i porodiljskog bolovanja, lakše uključivanje žena u radni proces po povratku sa porodiljskog bolovanja i sl.

Evropska politika u oblasti zapošljavanja je, zapravo, proces u kome se na nivou EU definišu zajednički ciljevi vezani za politiku zapošljavanja i glavne smernice za razvoj politike zapošljavanja u državama članicama.¹³ U skladu sa tim „opštim” određenjima, Evropska komisija je još od 1998. godine u redovnom postupku utvđivanja i inoviranja smernica u oblasti zapošljavanja za zemlje Evropske Unije.

Ove smernice utvrđene 2003. godine sadrže sledeće odrednice:

- Pomoć u traženju posla i prevencija dugoročne nezaposlenosti,
- Stimulisanje preduzetništva,
- Promovisanje adaptabilnosti i mobilnosti kao odgovora na promene na tržištu rada,
- Promovisanje razvoja ljudskih resursa i doživotnog učenja,
- Povećanje ponude radne snage i promovisanje produženja aktivnosti radne snage - „aktivno starenje”,

¹² Goetschy, J. : *The European Employment Strategy*, European Journal for Industrial Relations, 1999.

¹³ Rogovski, R., Kajtar, E. : *The European Social Model and Coordination of social policy*, www.fes.de, 2006.

- Ravnopravnost polova,
- Promovisanje integracije teže zapošljivih grupa u tržište rada,
- Omogućavanje isplativost rada,
- Smanjenje obima neprijavljenog rada,
- Smanjivanje regionalnih razlika na tržištu rada.

Konkretni ciljevi Strategije zapošljavanje i navedenih smernica EU projektovani do 2010. godine su:

- Ukupnu stopu zaposlenosti povećati na 70% (u 2005. godini je bila 63,8%), Stopu zaposlenosti žena povećati na 60% (u 2005. godini je bila 56,3%),
- Obezbediti da svako nezaposleno lice dobije mogućnost za novi posao pre isteka perioda od 6 meseci nezaposlenosti za mlade i u roku od 12 mjeseci nezaposlenosti za odrasle. Ovo treba da bude ostvareno u obliku osposobljavanja, prekvalifikacija ili drugih mjera za zapošljavanje odraslih,
- Obezbediti da 25 odsto dugotrajno nezaposlenih bude uključeno u aktivne mere u obliku osposobljavanja, prekvalifikacija ili ostalih mera za zapošljavanje, sa ciljem da se dostigne prosek tri najnaprednije države članice EU,
- Najmanje 85 odsto starijih od 22 godine da ima završenu četvorogodišnju srednju školu,
- Prosečna stopa učešća u doživotnom obrazovanju, u starosnoj dobi od 25-64 godina, treba da obuhvata 12,5 odsto aktivnog stanovništva, Stopu zaposlenosti starijih radnika (55-64 godine) treba povećati do nivoa od 50% (u 2005. godini je 42,5%),
- Povećanje starosne granice za odlazak u penziju za 5 godina.

Da bi se navedeni projektovani ciljevi ostvarili potreban je:

- Rast zaposlenosti od 1,5% prosečno godišnje (u periodu 2000-2003 godine stopa rasta zaposlenosti je bila svega 0,7% na godišnjem nivou što je nedovoljno za ostvarenje projekcije za 2010. god.);
- Rast zaposlenosti žena od 1,2%, prosečno godišnje;
- Rast zaposlenosti starijih radnika za 3,2% , prosečno godišnje;
- Brigu o deci učiniti dostupnim za 90% dece između treće godine i osnovne škole i 33% dece mlađe od 3 godine.

Posebno važna institucija na nivou EU za socijalnu oblast je **Evropski socijalni fond (European Social Fund - ESF)**. To je najstariji evropski fond osnovan još 1958. godine. Njime

upravlja Evropska komisija u cilju povećanja mogućnosti zapošljavanja radnika, odnosno pokretljivosti radnika na teritoriji Unije i time unapređenja njihovog životnog standarda. To je glavni finansijski instrument preko kojeg EU sprovodi ciljeve Strategije politike zapošljavanja.¹⁴ ESF je jedan od najstarijih strukturnih fondova koji preko 40 godina investira, zajedno sa državama članicama, u programe za razvoj veština i potencijala pojedinaca vezanih za rad. ESF pruža podršku državama članicama da implementiraju preporuke predviđene Evropskom strategijom o zapošljavanju i ciljeve EU u pogledu socijalne uključenosti.

Zemlje članice mogu koristiti sredstva iz ovog fonda za realizaciju sledećih aktivnosti:

- profesionalnu integraciju dugoročno nezaposlenih
- profesionalnu integraciju mladih koji su nezaposleni,
- profesionalnu integraciju osoba isključenih sa tržišta rada,
- unapređenje jednakih šansi za pristup tržištu rada,
- posebne mere za bolji pristup žena tržištu rada,
- poboljšanje sistema obrazovanja i obuke.

Socijalna, politička i ljudska prava – sprečavanje diskriminacije i strategija jednakih šansi

Pošto se evropske politike temelje na četiri osnovne slobode: slobodi kretanja ljudi, roba, kapitala i usluga, važan segment *acquis*-a odnosi se i na oblast **slobode kretanja ljudi**, prevashodno slobode kretanja radnika. Kada je reč o primarnim izvorima prava Evropske unije, ova oblast je regulisana Ugovorom o Evropskoj uniji (član 2), Ugovorom o osnivanju evropske zajednice - članovi 2 i 13, Glave III - Slobodno kretanje osoba, usluga i kapitala (od 39 do 42), VIII i XI. Ove odredbe Ugovora garantuju načelo nediskriminacije po osnovi državljanstva za radnike iz država članica u vezi njihovog zapošljavanja, naknada i ostalih uslova rada i zapošljavanja.

Sloboda kretanja ljudi je jedna od najvažnijih aspekata EU jer direktno utiče na njihove živote i odluke koje donose u svom profesionalnom i ličnom životu. *Acquis* na ovom području pokriva četiri različita segmenta: slobodu kretanja radnika, uzajamno priznavanje stručnih kvalifikacija, građanska prava i koordinaciju sistema socijalne sigurnosti.¹⁵

EU je donela vrlo veliki broj propisa iz socijalne oblasti. Tu spadaju uputstva, pravila, odluke, mišljenja. Slobodu kretanja radnika reguliše 16 direktiva i 6 uredbi, a oblast socijalne politike 118 direktiva i 186 uredbi. Pored ovih sekundarnih izvora, i evropski kolektivni ugovori su autonomni izvori komunitarnog radnog prava. Takođe, izvor radnog i socijalnog prava EU predstavlja i sudska praksa Evropskog Suda pravde, koji tumačenjem odredbi osnivačkih ugovora i sekundarnog komunitarnog zakonodavstva, ostvaruje značajnu ulogu u stvaranju komunitarnog radnog i socijalnog prava. Osim toga, valja ukazati da je komunitarno radno i socijalno pravo u velikoj meri formirano pod uticajem konvencija i preporuka MOR-a.

¹⁴ Lindley, M. : The European social fund – A Strategy for Generic Evaluation in Gunther Schmid/Jacqueline O'Reilly/Klaus Schomann International Handbook of Labour Market Policy and Evaluation

¹⁵ Guild, E. : *The legal Framework of EU Migration*, Working Paper No.2, PEMINT

Prema odredbama pravnih propisa EU, radnik koji seli u drugu državu članicu ima određena prava. Ta prava prevashodno znače:

- pravo na rad bez radne dozvole (osim za radnike iz novih država članica koje su obuhvaćene tranzicionim periodom),
- jednakost postupanja u zapošljavanju kao s državljanima članice u kojoj se rad obavlja,
- pravo na jednake socijalne pogodnosti kakve imaju i državljani članice u kojoj se radnik zapošljava,
- pravo članova porodice da se pridruže radniku i da primaju porodične naknade,
- potpunu koordinaciju sistema socijalne sigurnosti (penzijska prava i doprinosi za socijalno osiguranje),
- međusobno priznavanje kvalifikacija.

Ovako široka paleta prava državljana država članica potvrđuje važnost slobode kretanja radnika kao jednog od temeljnih prava EU. Sloboda kretanja nije samo sloboda radnika na geografsku i radnu mobilnost, već i njihovo pravo na socijalnu integraciju, što podrazumeva niz mera u oblasti socijalne sigurnosti. Cilj gore navedenih prava je i podsticanje mobilnosti radne snage između država članica EU, što je važan činilac ostvarivanja jedinstvenog tržišta. Među najvažnijim pravnim propisima EU ovde treba ukazati na Uredbu 1408/71 kojim se eliminišu nepovoljnosti za radnika migranta i članove njegove porodice usled kretanja unutar Zajednice. Ovo pravilo, naravno, u skladu sa načelima primene komunitarnog prava ima pravo prednosti u odnosu na nacionalna zakonodavstva država članica.

Istine radi, radnu snagu u EU karakteriše mala prostorna i profesionalna pokretljivost. Između 1991. i 2001. godine samo je 15 odsto državljana EU promenilo mesto boravišta radi zaposlenja u drugoj državi članici. Zapošljavanje u drugoj državi članici kao razlog za migraciju zabeležen je većinom u južnim članicama EU - Italiji, Portugaliji i Španiji. Najveći procenat mobilnosti radne snage u 2001. godini imale su Velika Britanija i Švedska, dok su radnici iz Grčke i Španije pokazali vrlo nizak stepen mobilnosti. Danas samo 2% radne populacije EU radi u drugoj zemlji članici. Prema tome, smatra Evropska komisija, garantovana sloboda kretanja radnika unutar EU nije potpuno iskorišćena. Nizak stepen mobilnosti radne snage u EU ima negativne posledice na ekonomski rast, zaposlenost i stručnu osposobljenost radne snage. Odlazak iz jedne u drugu državu članicu još uvek znači susret sa brojnim pravnim, praktičnim i administrativnim preprekama.¹⁶

Nastojeći da te prepreke smanji i da poboljša zaposlenost i mobilnosti radne snage EU je 2002. godine donela Akcioni plan o stručnoj osposobljenosti i mobilnosti i prvi Izveštaj o sprovođenju tog Plana 2004. godine. Pored toga uspostavljen je portal sa informacijama o kretanju unutar EU radi zaposlenja. Ekonomiji EU je potrebna mobilnija radna snaga kako bi uspostavila ravnotežu svog tržišta rada i kako bi potpuno ostvarila slobodu kretanja radnika nakon poslednjeg talasa proširenja.

Evropska unija je u sklopu svoje razvojne i socijalne politike izgradila veoma širok zakonski okvir protiv diskriminacije. Osnivački ugovor iz 1957. godine je sadržao odredbu prema kojoj je zabranjeno nejednako plaćanje rada za muškarce i žene, a ova odredba je

¹⁶ Guild, E. : Discretion, Competence and Migration in European Union, European Journal for Migration and law, 1999.

revidirana u Sporazumu iz Amsterdama. Od samog početka, Sporazum EEZ je sadržao i odredbe koje su zabranjivale diskriminaciju po osnovu nacionalne pripadnosti, Ove odredbe su dodatno pojačane Sporazumom iz Amsterdama (članovi 12 i 39), dok se problematika jednakih šansi, odnosno jednakih mogućnosti posebno definiše članovima 137 i 141. U operativnoj primeni ovde je posebno važna Direktiva 79/7 koja se odnosi na progresivnu primenu načela jednakog postupanja prema muškarcima i ženama u oblasti socijalne sigurnosti, koje je kasnije dopunjena Direktivom 86/378 i Direktivom 96/97 koje se tiču jednakosti postupanja u oblasti dopunskog profesionalnog osiguranja i Direktivom 86/613 koja se tiče prava samozaposlenih žena i muškaraca. Pored toga Direktiva 75/117 definiše različite aspekte principa jednake zarade za muškarce i žene za rad jednake vrednosti, a Direktiva 76/207 ima za cilj obezbeđivanje jednakog tretmana muškaraca i žena u pogledu pristupa zapošljavanju i napredovanja, stručne obuke i uslova rada.

Polazeći od načela "slobode, demokratije, poštovanja ljudskih prava i fundamentalnih principa slobode koji su zajednički svim zemljama članicama Unije", Ugovorom definisana nadležnost EU je da "preduzme odgovarajuće aktivnosti u borbi protiv diskriminacije zasnovane na polu, rasnom ili etničkom poreklu, religiji ili verovanju, invaliditetu, starosti ili seksualnoj orijentaciji". Na osnovu toga Komisija je predložila "paket mera protiv diskriminacije", koji je podrazumevao i Zajednički program akcije u borbi protiv diskriminacije i Direktivu o rasnoj jednakosti i Direktivu o jednakosti pri zapošljavanju.

Ove Direktive, usvojene 2000. godine, zabranjuju diskriminaciju, ugrožavanje i viktimizaciju pri zapošljavanju i obuci na osnovu religije ili verovanja, invaliditeta, starosti i seksualne orijentacije. Njima se, takodje, zabranjuje diskriminacija na osnovu rase ili etničkog porekla, pri zapošljavanju i u drugim oblastima, kao što su obrazovanje, socijalno osiguranje, stanovanje, zdravstvena zaštita i dostupnost roba i usluga. Iako u mnogim evropskim zemljama odavno postoji zakonska regulativa koja zabranjuje diskriminaciju, ovi novi propisi su imali cilj da ustanove jedan konzistentan set prava i obaveza u čitavoj Evropskoj uniji. To znači da žrtve diskriminacije imaju pravo na pokretanje sudskih sporova, kao i to da oni koji su učestvovali u bilo kakvim diskriminatornim aktivnostima za to mogu da odgovaraju, iako se tačan način na koji se to sprovodi razlikuje od zemlje do zemlje.

Što se rodne ravnopravnosti u Srbiji tiče, članom 15 **Ustava Srbije** utvrđeno je da država jamči ravnopravnost žene i muškarca i razvija politiku jednakih mogućnosti. Novo ustavno načelo je i zabrana svake neposredne ili posredne diskriminacija, po bilo kom osnovu. Pored toga, krajem 2009. godine je donesen i Zakon o ravnopravnosti polova i njime su propisani mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti. Evropska Komisija, inače, "polnu diskriminaciju" tretira odvojeno od ostalih formi diskriminacije koje su navedene u direktivama o rasnoj jednakosti i jednakosti pri zapošljavanju.

U tom smislu, Smernice za ostvarivanje jednakog tretmana žena i muškaraca za period od 2006. do 2010. godine, navode šest prioriternih oblasti za aktivnosti Evropske unije na polju jednakosti polova:

- Jednaka ekonomska nezavisnost za žene i muškarce,
- Ravnoteža između privatnog i profesionalnog života,
- Jednaka zastupljenosti u procesu donošenja odluka,
- Ukidanje svih oblika nasilja zasnovanog na polnoj pripadnosti,

- Eliminacija stereotipa u vezi sa polovima,
- Promovisanje jednakosti polova u eksternim i razvojnim politikama.

Ovi ciljevi se naslanjaju na iskustvo dobijeno zahvaljujući prethodnoj "Okvirnoj strategiji jednakosti između žena i muškaraca" koja je bila doneta za period od 2001. do 2005. godine. Znači da nove smernice objedinjavaju neke nove inicijative sa onim već postojećim uspešnim aktivnostima.

Socijalnim dijalogom ka socijalnim pravima i socijalnom miru

U prethodnom analiziranju puta Srbije ka evropskom socijalnom modelu, obuhvaćena su samo ona, po svojoj prirodi integrativna pitanja, kod kojih se najjasnije i na pojavnj ravnj najočiglednije iskazuje funkcionalna povezanost i medjuzavisnost gradjanskih, političkih, radnih, ekonomskih i socijalnih prava, povezanih u korpusu koji označavamo kao ljudska prava. To su, istovremeno, ona pitanja, čije je puno ostvarivanje preduslov ostvarivanja svih drugih radnih, ekonomskih i socijalnih prava, odnosno ostvarivanja slobode i dostojanstva ljudskog rada.¹⁷ Analiza ovih pitanja, potvrdila je da u suštini svako razvojno ekonomsko, tehnološko pitanje ima i svoju socijalnu komponentu, a da svako previdjanje ili svesno zapostavljanje ili odbacivanje ove socijalne komponente izaziva, na dugi rok, posledice, koje su mnogo skuplje – politički, socijalno, razvojno, moralno, od materijalne cene socijalne komponente.

U sagledavanju stanja i perspektiva Srbije u njenom kretanju ka evropskom socijalnom modelu neophodno je primeniti komparativnu metodu. Poredeći evropske standarde u Evropskoj socijalnoj povelji i dokumentima EU, kao i praksu, sa stanjem u Srbiji, može se uočiti da Srbiju očekuje dugačak i složen put ka uspostavljanju evropskog socijalnog modela. Ova uporedna analiza takodje upućuje na neophodnost integralnog pristupa, a to znači da se proces kretanja ka evropskom socijalnom modelu mora paralelno i sinhronizovano odvijati na političkom, ekonomskom, tehnološkom i svim drugim planovima.¹⁸

Praksa je u protekle dve decenije potvrdila da su najbolje rezultata na planu ekonomskog i tehnološkog razvoja i na tom materijalnom temelju unapredjivanja nivoa socijalnih prava gradjana ostvarile one zemlje koje su na startu ovog procesa ostvarile nacionalni socijalni koncenzus o putevima i socijalnoj ceni tranzicije. Drugim rečima, socijalna politika koja je sastavni deo razvojne strategije, koja optimalno povezuje načela ravnopravne tržišne utakmice i načela socijalne pravde i solidarnosti podrazumeva saglasnost i zajednički napor svih socijalnih aktera. To podrazumeva demokratski proces i efikasne mehanizme socijalnog partnerstva, koji omogućuju suočavanje različitih interesa socijalnih partnera, prepoznavanje i definisanje zajedničkih interesa i svest i odgovornost za ostvarivanje tih zajedničkih interesa. Zato je socijalni dijalog demokratski, humani temelj, na kome se Srbija može, trajno, sistematski kretati, ka evropskom socijalnom modelu. U tom pogledu, iskustvo EU potvrđuje da je traganje

¹⁷ Kohl, H. : *Social dialogue, workers rights and freedom of association in te Western Balkan – a survey after a first round of empirical research*, SEER, 2/2009, ETUI, Brussels, 2009.

¹⁸ Milić, A. : *Društvena transformacija i strategija društvenih grupa – svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2004.

za evroskim socijalnim modelom iznedrilo socijalni dijalog, ali da je i evropski socijalni model tekovina socijalnog dijaloga i socijalne demokratije u Evropi u celini.

Posmatrana na taj način, analiza toka uspostavljanja i razvoja socijalnog dijaloga u EU pokazuje sledeće:

- Da je stalno rasla društvena uloga i moć socijalnog dijaloga u političkim i društvenim procesima u EU;
- Da su permanentno građeni novi mehanizmi i instrumenti socijalnog dijaloga;
- Da se stalno proširivao sadržaj socijalnog dijaloga, odnosno krug pitanja koja su razmatrali akteri socijalnog dijaloga.

Drugim rečima, permanentno su osvajana nova područja društvenog života u kojima je socijalni dijalog imao svoju ulogu, odnosno u procesu odlučivanja bila potrebna je reč socijalnih aktera, njihovi pojedinačni i zajednički stavovi.

Kada se uporede sadržaj procesa političkog odlučivanja i sadržaj socijalnog dijaloga u EU, stiče se utisak o dva paralelna procesa odlučivanja o istim pitanjima. Takav utisak ima uporište u realnom životu, pri čemu iza procesa odlučivanja u institucijama političkog sistema stoje pravni mehanizmi za njihovo sprovođenje, a kod socijalnog dijaloga to je društvena moć i koncenzus socijalnih partnera, odnosno njihova realna mogućnost da utiču na političke vlasti da stavove izgrađene u socijalnom dijalogu pretoce u zakone i mere ekonomske i socijalne politike.

Ukoliko se analiziraju sadržaji aktivnosti različitih oblika socijalnog dijaloga – od nivoa preduzeća, pojedinih država članica i EU, može se uočiti da gotovo nema važnijeg ekonomskog, političkog, socijalnog ili nekog drugog pitanja, koje nije, ili ne može biti predmet socijalnog dijaloga na evropskom nivou. Formalno– pravno i faktički tu ne postoje nikakva ograničenja– to je faktičko pitanje, pitanje procene realne potrebe i celishodnosti od strane jednog ili svih socijalnih partnera da se određeno pitanje uvrsti u evropsku agendu socijalnog dijaloga. U tom smislu se može reći da je sadržaj socijalnog dijaloga na nivou EU, takođe predmet socijalnog dijaloga, odnosno njegova prva stepenica.¹⁹

Pitanja koja su predmet socijalnog dijaloga na Evropskom nivou su istovremeno predmet nacionalnih i evropskog zakonodavstva, kao i društvene prakse. Iz pregleda jednog broja ovih pitanja vidljivo je da sadržaj socijalnog dijaloga u EU čine pitanja koja najdirektnije utiču na kvalitet života ljudi. Istovremeno, pitanja koja čine predmet socijalnog dijaloga na evropskom nivou su stalni predmet usaglašavanja između pojedinih članica i institucija EU. Zapravo, usaglašavanje različitih socijalnih i drugih politika koje su predmet socijalnog dijaloga predstavlja najvažniji, a ujedno najsloženiji i najprotivurečniji deo ovog procesa, čiji ishod zavisi od različitih nacionalnih strategija, stepena ekonomskog i tehnološkog razvoja pojedinih zemalja članica Unije, organizacije i načina funkcionisanja funkcija socijalne

¹⁹ Hase, R., Šnajder, H., Vajgelt, K. : *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2005.

politike i dr. Iz toga logično proističe da je ceo ovaj proces važan sadržaj diplomatske aktivnosti. Tačnije rečeno sve aktivnosti u ovoj oblasti započinju kroz odgovarajuće diplomatske aktivnosti, a od načina na koji se vodi diplomatska aktivnost zavisi u velikoj meri ishod ovog procesa. To znači da je diplomatija u savremenom dobu dobila još jedno novo područje aktivnosti, koje je istovremeno moćno oružje u definisanju i razvojne strategije na regionalnom i globalnom nivou. Istovremeno, između diplomatije kao specifične društvene i političke aktivnosti i drugih oblika društvenog života i njihovih aktera uspostavljaju se novi, specifični vidovi interakcije. To se, pre svega, odnosi na učešće i uticaj dva socijalna partnera – poslodavaca i sindikata na proces donošenja političkih odluka, a u tom okviru i na novu ulogu i funkcije diplomatije.

Jedna od nespornih zajedničkih karakteristika procesa tranzicije u zemljama Jugoistočne Evrope jeste činjenica da je reč o dominantno konfliktnim društvima. Drugim rečima, zemlje u tranziciji suočene su sa velikim brojem kontradiktornosti, problema, teškoća otvorenih pitanja, kao što su nezadovoljavajući nivo standarda i kvaliteta života, nizak nivo ekonomskog razvoja, nefunkcionisanje, ili nezadovoljavajuće funkcionisanje institucija višestranačke parlamentarne demokratije i civilnog društva. Sve su to, istovremeno razlozi za socijalne i industrijske konflikte.

Međutim, u zemljama u tranziciji je, istovremeno, neophodan socijalni mir i politička stabilnost kao preduslov za uspešno sprovođenje političkih, ekonomskih i socijalnih reformi. Jezikom matematike može se reći da je vidljiva direktna srazmera između uspešnosti i efikasnosti procesa tranzicije, odnosno političkih, ekonomskih i socijalnih reformi, i socijalnog mira i razvijenosti socijalnog dijaloga, kao jednog od puteva da se taj socijalni mir uspostavi. To je osnova veoma specifičnih odnosa međusobne povezanosti i uslovljenosti socijalnog mira i socijalnih i industrijskih konflikata u zemljama Jugoistočne Evrope. Sa tog aspekta socijalni i industrijski mir i socijalni i industrijski konflikti mogu se posmatrati kao svojevrsna igra svetlosti i senki.²⁰

Srbija danas, takođe prelazi taj put od industrijskih i socijalnih konflikata, koji su već dobrim delom prešle uspešne zemlje tranzicije. Specifičnost ovog procesa u Srbiji ogleda se u tome da Srbijom danas, kao i unazad gotovo dve decenije dominiraju konflikti umesto dijaloga, da su društveni procesi praćeni izrazito visokim stepenom socijalnih i političkih rizika, suočeni sa velikim preprekama i ograničenjima, kao i da društvo u celini, a posebno njegove socijalne aktere potresaju izrazito radikalni politički, socijalni i industrijski konflikti. To je, pre svega, posledica veoma teškog istorijskog nasleđa iz perioda do 2000 godine, u kome je dominirala ratna i nacionalistička politika, kada je došlo do krvavog raspada bivše SFRJ, odnosno kada je proces tranzicije bio nasilno prekinut.

Negativno istorijsko nasleđe takođe uključuje nekoliko važnih socio –psiholoških aspekata. Pod negativnom socio-psihološkim nasleđem imaju se u vidu gubljenje motivacije za učešće u društvenim i političkim procesima, gubljenje vere i nade u budućnost, strah od gubljenja radnog mesta, odnosno nezaposlenosti, gubljenje poverenja u aktere političkog života, nedostatak demokratske tradicije i obrazovanja i tsl.

²⁰ Sergi, B. : *Economic Dynamics in Transitional Countries*, International Business Press, London, 2003.

Iz svih navedenih razloga srpsko društvo je danas dominantno konfliktno društvo, ali istovremeno društvo u kome je izgradnja socijalnog mira jedina alternativa. Zato pitanje, kako da socijalni dijalog i njegovi mehanizmi postanu dominantni u odnosu na industrijske i socijalne konflikte danas nije samo aktuelno političko pitanje. To je, na dugi rok, sudbinsko pitanje sadašnje i buduće demokratske, ekonomski razvijene, evropske Srbije.

Literatura

1. Delevic – Djilas, M: *Srbija i Evropska Unija – dokle smo stigli*, u „Socijalna politika u procesu Evropskih integracija“, FPN, Beograd, 2006.
2. *Five years of transition*, Collection, Bulgarian Academy of sciences and FES Office Sofia, 1996.
3. Goetschy, J. : *The European Employment Strategy*, European Journal for Industrial Relations, 1999.
4. Guild, E. : *Discretion, Competence and Migration in European Union*, European Journal for Migration and law, 1999.
5. Guild, E. : *The legal Framework of EU Migration*, Working Paper No.2, PEMINT
6. Hase, R., Šnajder, H., Vajgelt, K. : *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2005.
7. Kohl, H. : *Social dialogue, workers rights and freedom of association in te Western Balkan – a survey after a first round of empirical research*, SEER, 2/2009, ETUI Brussels, 2009.
8. Lindley, M. : *The European social fund – A Strategy for Generic Evaluation* in Gunther Schmid/Jacqueline Oreilly/Klaus Schomann *International Handbook of Labour Market Policy and Evaluation*
9. Marinković, D. : *Strategija odnosa zakonske i autonomne regulative i socijalno partnerstvo*, Zbornik sa naučnog skupa „Regionalni razvoj i zapošljavanje“ Sokobanja, 2007.
10. Milić, A. : *Društvena transformacija i strategija društvenih grupa – svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2004.
11. *Nacionalna strategija pridruživanja Srbije Evropskoj uniji*, dokumentacija Vlade Republike Srbije, 2005.
12. *Osnivački akti EU*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2004.
13. *Revidirana Evropska socijalna povelja*, Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu 2006.
14. Rogovski, R., Kajtar, E. : *The European Social Model and Coordination of social policy*, www.fes.de, 2006.
15. Sergi, B. : *Economic Dynamics in Transitional Countries*, International Business Press, London, 2003.
16. Stajić, D. : *Zablude o socijalnoj državi*, Institut za političke studije, Beograd, 2010.
17. *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, Centar za liberalno- demokratske studije, Beograd 2005.
18. Vukovic, D., Cekerevac, A. : *Socijalna politika u procesu Evropskih integracija*, FPN, Beograd, 2006.

²¹ Stajić, D. : *Zablude o socijalnoj državi*, Institut za političke studije, Beograd, 2010.